

УДК: 1/14:32

Аалиева Ш.К. ф.и.к, доцент

Aaliyeva Sh.K., f.i.k., docent

*Эл аралык Кувейт университетинин профессору
Kuwait International University*

«МАДАНИЙ-МОРАЛДЫК БААЛУУЛУКТАР» ЖАНА «САКРАЛДУУ МУРАС» ТҮШҮНҮКТӨРҮ

ПОНЯТИЯ «КУЛЬТУРНО-МОРАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ» И «СОКРАЛЬНЫХ НАСЛЕДИЙ»

THE CONCEPT OF CULTURAL AND MORAL VALUES AND SACRAL HERITAGE

Аннотация. Заманбап дүйнөдө болуп жаткан терең жана объективдүү мүнөздөгү өзгөрүүлөр кыргыз жаштарынын этникалык тарыхын, маданиятын, нарк-насилин, тилин, дилин ж.б.у.с. унутуп бара жатышы учурдун негизги көйгөйлөрүнүн бири. Демек аталган макалада маданий-моралдык баалуулуктар, мурастар жана сакралдуу мурас түшүнүктөрү кеңири чечмеленип, кыргыз этноэтикети боюнча бай маалыматтар берилди, а бул болсо кыргыз улан-кыздарынын өз маданиятын, нарк-насилин билүүдө негизги ролду ойнойт.

Негизги сөздөр: баалуулук, инсандык баалуулуктар, маданий-моралдык баалуулук, мурас, маданий мурас, маданий ареал, маданий универсалийлер.

Аннотация. Глубокие и объективные изменения, происходящие в современном мире, изменили этническую историю, культуру, ценности, язык и т.д. кыргызской молодежи. Забывание- одна из главных проблем современности. Поэтому в упомянутой статье подробно практикуются понятия культурно- нравственные ценности, наследие и сакральное наследие, дана богатая информация по этноэтикету кыргызов, а это играет ключевую роль в познании собственной культуры и ценностей молодежи Кыргызстана.

Ключевые слова: ценность, личностные ценности, культурно-нравственная ценность, наследие, культурное наследие, культурное пространство, культурные универсалии.

Abstract. The profound and objective changes taking place in the modern world have changed ethnic history, culture, values, language, etc. Kyrgyz youth. Forgetting is one of the main problems of our time. Therefore, the mentioned article interprets in detail the concepts of cultural and moral values, heritage and sacred heritage, provides rich information on the ethnoetiquette of the Kyrgyz people, and this plays a key role in understanding the own culture and values of the young men and women of Kyrgyzstan.

Key words: value, personal values, cultural and moral values, heritage, cultural heritage, cultural area, cultural universals.

Баалуулук деп адамдын материалдык жана руханий керектөөлөрүн **канааттандыра алган** нерселер менен кубулуштардын **касиети** аталат. Демек, адам үчүн кандайдыр бир өзгөчө аздекке, жеке же коомдук мааниге ээ нерселер менен кубулуштардын баары **баалуулук** болуп саналат. Адамдын курчап турган дүйнө менен өзүнө өзү жасаган мамилеси **инсандын баалуулук ориентацияларын** калыптандырат. Жетилген инсан үчүн, эреже катары, жетишээрлик туруктуу баалуулук ориентациялары мүнөздүү. Бул **ориентациялар** нормалардын мүнөзүнө ээ болуу менен адамдардын жүрүм-турум формаларын анышат. Адамдын **курчап турган дүйнө** менен **өзүнө өзү жасаган мамилеси** эмоциялар, эрк, максаттуулук, идеалдар, ишмердик, жүрүм-турум аркылуу ишке ашат.

Болмушту адам менен коом үчүн эбегейсиз чоң мааниге ээ **феномен** катары айырмалоо **баалуулук философиясын** калыптандырууга алып келген. **Баалуулуктар** инсандын ишмердигинин максаты жана анын ички руханий дүйнөсүнүн негизи болуп саналышат. Жакшылык, чындык, калыстык, сулуулук, кооздук сыяктуу **өзөктүү баалуулуктардын ар бири** адамдын дүйнөгө болгон маңыздуу мамилесин чагылдырса, алардын системасы «адам-коом» мамилеси тууралуу толук түшүнүмдөрдү берет.

Өзөктүү баалуулуктарга жакшылык, ыйыктык, акыйкаттык, акылмандык, даанышмандык, кемеңгерлик, айкөлдүк, чындык, сулуулук же кооздук, пайда, түшүнүү, жыргалчылык, жаратмандык же чыгармачылык, ошондой эле, эркиндик жана кандайдыр бир жалпылыкка таандык болуу кирет.

Баалуулуктарды төмөнкүчө топтоштурууга болот:

- ар кандай тектеги негиздер боюнча,
- адамдын жашоо-турмуштагы ориентациялары боюнча,
- коомдук турмуш-тиричиликтин чөйрөлөрү боюнча,
- жайылуу масштабдары боюнча ж.б.

Социалдык баалуулуктар маданий мүнөзгө ээ, коомго мүнөздүү маданият та-

рабынан иштелип чыгат жана адамдардын конкреттүү керектөөлөрүн канааттандыруу менен тыгыз байланышкан. Бул өңүттө экономикалык, социалдык, руханий баалуулуктарды айырмалап көрсөтсө болот.

Адамдын тышкы дүйнөгө жасаган мамилеси жаатында анын **баалуулуктар системасына** төмөнкүлөр кирет:

1. Жашоо-тиричиликтин маңызын түзгөн баалуулуктар:

а) Кудай жана Ыйык Күчтөр тууралуу түшүнүмдөр;

б) жакшылык жана жамандык тууралуу түшүнүмдөр;

в) бакыт тууралуу түшүнүмдөр;

г) жашоонун маңызы жана максаты тууралуу түшүнүмдөр.

2. Универсалдуу баалуулуктар:

а) **виталдык баалуулуктар** (өмүр, ден соолук, коопсуздук, үй-бүлө, бир туугандар, билим, квалификация, байлык, мыйзамдуулук ж.б.);

б) **коомдук ардак** (эмгекти сүйө билүүчүлүк, социалдык статус, коомдон алган орун ж.б.);

в) **өз ара алака** (чынчылдык, чын ниеттүүлүк, кең пейилдик);

г) **демократиялык баалуулуктар** (сөз эркиндиги, дин тутуу эркиндиги, улуттук суверенитет ж.б.)

3. Партикулярдык баалуулуктар:

а) үй-бүлөгө байыр болуу;

б) Мекенге байыр болуу,

в) диний ишеним,

г) абсолютка умтулуу ж.б.

Баалуулук мамилеси жеке адамдын жана социалдык топтордун баалуулук ориентациялары жана баалуулук жоболору түрүндө көрүнөт.

Социалдык баалуулуктарды иштеп чыгууда жана алардын андан ары чечкиндүү кадам шилтеп жашап кетүүсүндө негизги ролду **маданият** ойнойт. **Маданият** деп табигый материалдарды пайдалануу менен адамдын колу жана акылы тарабынан жасалган материалдык жана руханий нерселер менен кубулуштардын жыйындысы аталат. Мисалы,

- калктуу пункттар,
- плантациялар,
- парктар,
- көпүрөлөр,
- селекциянын жардамы аркасында жасалма жол менен алынган жаныбарлардын породадары менен өсүмдүктөрдүн сорттору **жаратылышта** даяр түрдө кездешпейт. Алар табигый материалдарды пайдалануу менен адамдын колу жана акылы тарабынан жасалган **маданий феномен** болуп саналышат.

Бирок, табигый материалдарды пайдалануу менен адамдын колу жана акылы тарабынан жасалган материалдык жана руханий нерселер менен кубулуштардын баары эле «**маданий мурас**» деп атала беришпейт. Айтсак, **бүгүнкү күндүн модасы** маданий мураска кирбейт. Ал эми **өткөн тарых доорлордун модасы**, басымдуу түрдө, музей экспонаттарынын катарын толуктап калышат. Биздин чоң аталар менен чоң энелер **мода** катары кийген **кийим-кеченин предметтери** алардын небере-чөбөрөлөрү тарабынан кайра жандандырылып, күнүмдүк турмушта кенен колдонула баштаганда гана бул предметтер **маданий мурастын бир бөлүгү** болуп калат.

МУРАС – бул адамдардын өткөн тарыхый доорлордон калган маданий кубулуштары менен тиричилик буюмдары.

Мурас 2 түрдө болот:

1. **Маданий мурас** – бул өткөн тарыхый доорлордо жашаган муундар тарабынан түзүлүп, мезгилдин сыноосунан татыктуу өтүп, келечек муундарга өтө баалуу жана аздек нерсе катары өткөн материалдык жана руханий маданияттын бир бөлүгү. Демек, **маданий мурастын элементтери** убакыт жана мейкиндик боюнча белгилүү бир чектерге ээ.

2. **Бүткүл дүйнөлүк мурас** – бул маданий, тарыхый же экологиялык маанисинин өзгөчөлүгүнө ылайык сактоону же популяризациялоону приоритеттүү милдетке айланткан табигый же адам колу тарабынан жасалган объекттер.

МАДАНИЙ МУРАС – бул өткөн тарыхый доорлордо жашаган муундар тарабынан түзүлгөн материалдык жана руханий маданияттын бир бөлүгү.

Эгер биз **маданиятты** өтө татаал система түрүндө элестетсек (адамдардын миңдеген муундары тарабынан түзүлгөн **кишизаттынын маданияты** дал ушундай өтө татаал система), анда милдеттүү түрдө бул система **өзөктүү уюткуга** же **көрөңгөлүү негизге** ээ. Мындай өзөктүү уютку менен көрөңгөлүү негиз **материалдуу** же **материалдуу эмес** мүнөздө болот.

Маданияттын материалдуу негизге ээ элементтери **материалдуу маданият** деп аталган өзгөчө формасын жаратат. Ал өз кучагына **адам колу** жана **акылы** тарабынан жаратылган **физикалык объекттерди** камтыйт. Аларды **артефакттар** деп аташат. Мисалы, буу машинасы, китеп, храм, эмгек куралдары, турак-жай, зер буюмдар, плотина ж.б.

Материалдык эмес уютку менен **негиздердин** жыйындысы **руханий маданиятты** калыптандырат. Ага нормалар, эрежелер, үлгүлөр, эталондор, моделдер жана жүрүм-турум нормалары, мыйзамдар, баалуулуктар, жөрөлгөлөр (церемониялар, ритуалдар), символдор, мифтер, билимдер, идеялар, каада-салттар, үрп-адаттар, тил жана кеп маданияты кирет. Алар дагы адам ишмердигинин натыйжасы. Бирок, алардын колу менен эмес, адам акылы тарабынан жаралган. **Материалдык эмес объекттерди** кармалоого, жыттоого, көрүүгө, даамдоого мүмкүн эмес. Алар **биздин аң-сезимде** жашашат жана **адамдар ортосундагы алаканы** түзүүгө көмөк беришет.

Көпүрөлөр же **храмдар** өтө узак убакыт жашап, колдонула алса, **церемониялар** же **үрп-адаттар** алар жасалган учурда гана колдонулушат. **Нике байлоо церемониясы** бир нече саатка гана созулганы менен аны башка адамдар менен башка муундар да колдонуп, анын узак жашоосун камсыз кылат.

Материалдык эмес маданияттын каалагандай объектиси милдеттүү түрдө **материалдык элементке** муктаж. Айтсак, **ди-**

ний ишеним храмдар, мечит, динчилердин кийими, билим болсо кагаз, китеп ж.б.у.с. материалдык артефакттарсыз жашай албайт.

Маданий мурас ар кыл маданияттардын башкы мүнөздөмөлөрүндө кандайдыр бир жалпылык менен окшоштук байкалган маданий ареал, же географиялык район менен тыгыз байланышкан. Маданий ареалдын чектери милдеттүү түрдө эле кандайдыр бир мамлекеттин чек аралары же берилген коомдун аймагы менен дал келе бербейт.

Дүйнөлүк масштабда маданий мурас түшүнүгү маданий универсалий түшүнүгү аркылуу туюнтула баштайт. Маданий универсалийлерге ар кыл коомдордун географиялык алган ордуна, тарыхый мезгилге жана социалдык түзүлүшкө карабастан, баардык маданияттарга бирдей мүнөздүү болгон нормалар, баалуулуктар, эрежелер, каада-салттар кирет.

1959-жылы америкалык антрополог *Джордж Мердок* баардык маданияттар үчүн жалпы болуп саналган төмөнкү 71 маданий универсалийди айырмалаган [1].

МАДАНИЙ УНИВЕРСАЛИЙЛЕР		
акушер өнөрү	шыпалуу дарыланууга ишенүү	меймандостук
нике байлоо	жаш-курактык градация	отту пайдалануу
төлгө салуу	декоративдүү искусство	үй чарба күтүү
гигиена	ишаарат көрсөтүү	ырымчыл жөрөлгөлөр
оюндар	инцестке тыюу салуу	билим алуу
календарь	эмгек куралдарын жасоо	өкмөт
космология	чач жасалгасы	мурас укугу
жеке ат	жазалоо санкциялары	тамак-аш даярдоо
магия	эмгекти кооперациялоо	эмгектин бөлүнүшү
медицина	аба ырайына байкоо жүргүзүү	диний ритуалдар
мифология	дене жасалгасы	туугандык топтор
музыка	туугандардын номенклатурасы	тазалыкты сактоо

полиция	кош бойлуу аялга мамиле	тамакка табу салуу
майрамдар	жамааттык уюм	түш жоруу
саламдашуу	белек берүү салты	камкордук
үй-бүлө	баланы эмчектен ажыратуу	фольклор
спорт	отурукташуу эрежелери	менчик укугу
бийлер	төрөтгөн кийинки камкордук	эсхатология
соода-сатык	маркумду узатуу салты	этноботаника
аза күтүү	сексуалдык чектөөлөр	жан тууралуу окуу
сан	статустук дифференциация	этика
тамаша	мейманчылоо этикасы	этикет
заара ушатууда адеп сактоо	эртең менен, түштө жана кечте тамактануу	
жыныстык жетилүү менен байланышкан каада-салттар	керемет күчтөрдөн жан соога суроо маданияты	

Канчалык бири-биринен өтө алыс жайгашкан, түркүн мүнөздөгү жерлерде жашап, ар кыл маданиятка ээ болсо да, адамдар бирдей эле табигый керектөөлөргө ээ, курчап турган чөйрө адамзатка жиберген көйгөйлөр менен бирдей формада күрөшүшөт. Адамдар бирдей төрөлүшүп, бирдей өлүшкөндүктөн, алардын төрөлүү жана өлүү менен байланышкан каада-салттары да, жалпы жонунан бирдей болот. Адамдар өз алдынча бириндебей, биргелешип жашоо кечиргендиктен, аларда эмгекти бөлүштүрүү, бийлөө, оюн ойноо, амандашуу ж.б.у.с. жалпы мүнөздөгү маданий элементтер пайда болот. Бүткүл адамзатка таандык мындай жалпы маданий мурасты **маданий универсалийлер** деп аташат.

Моралды философиянын курамына кирген **этика** деп аталган атайы илим изилдейт.

Адеп-ахлак деп биз адамдагы тарбиялуулук, сылыктык, улууларды сыйлоо, кичүүлөрдү ызаттоо, тазалыктуулук, тыкандык, айткан сөзүнө туруу, эмгекчилдик сыяктуу **жакшы сапаттардын жыйынды-**

сын түшүнөбүз. Демек, **адеп-ахлак** – бул адамдын моралдык сапаттары, адам өз жашоо-тиричилигинде маанилүү деп тандап алган эрежелер.

Мораль, жалпы жонунан, **жакшылык** жана **жамандык** сыяктуу өз ара карама каршы терминдердин маңызын түшүнүүгө аракет кылат.

Жакшылык (добро) – бул **оң маанидеги адеп-ахлактык баалуулуктарды** мүнөздөгөн моралдык аң-сезимдин жалпы түшүнүгү, этиканын категориясы [2].

Жалпы адамзаттын жыргал жашоосун камсыз кылууга, биз тааныбаган чоочун адамдарга да сыйлык күтпөстөн, бекер эле боорукердик мамиле жасоого, аларга жардам берүүгө атайылап, максаттуу, чын ниеттен, умтулган пайдалуу иш-аракеттин натыйжасын (результат блага) туюнткан **«жакшылык»** түшүнүгүнүн карама каршысы болуп **«жамандык»** (зло) түшүнүгү саналат.

Күнүмдүк турмушта **«жакшылык»** түшүнүгү адамдар тарабынан **оң баага** арзыган, алар **бакыт, кубаныч, сүйүү** катары

кабыл алган баардык нерселер менен кубулуштарды туюнтат.

«**Жакшылык**» катары бааланган кубулуш **ниет** (намерение) катары **эркин мүнөзгө ээ эрк** аркылуу гана ишке ашат. Ийгилик, утуш сыяктуу күтүүсүз жагдайлар **жакшылык** катары бааланбайт. Материалдык же моралдык пайда көздөө менен коштолгон **эрк** адеп-ахлакка жатпайт. Демек, чыныгы «**жакшылык**» түшүнүгү пайда көздөбөй, чын ниеттен жасалат [3].

«**Жакшылык**» жана «**жамандык**» түшүнүктөрү бири-бирине карата антонимдүү түшүнүктөр болуп саналуу менен бирин-бири четке кагып турушат. Эреже катары, **жакшылык** жарык, ак түс, аруулук, ал эми жамандык **караңгылык**, кара түс, ыпластык менен ассоциаланат. Айрым диндердин догматтары боюнча **автономдуу күчтөр** катары **жакшылык** менен **жамандык** дүйнөгө бийлик кылуу үчүн өз ара тынымсыз күрөш жүргүзүп келишет. **Теологиядагы** мындай көз караштардын системасы **дуализм** деп аталат [4].

Жакшылык өтө маанилүү жеке жана коомдук **баалуулук** катары адамдын башкалар менен болгон өз ара байланышын кармоого жана адеп-ахлакты жакшыртууга болгон далалаты менен дал келет. **Жакшылык** адамдар ортосунда дагы, инсандын ички дүйнөсүндөгү да гармониялуу бүтүндүккө болгон умтулуу болуп саналат. Эгер **жакшылык** дайыма жаратман күч болсо, **жамандык** ар дайым адамдар ортосундагы мамилени талкалап, инсандын ички дүйнөсүн иритип, оң жолдон адаштырат.

Моралдын баардык **нормалары, идеалдары, эрежелери** өз максаты катары адамды **жакшылыкка** жанаштырууну, **жамандыктан** адаштырууну түшүнөт. Адам **жакшылыктын талаптарын** аткарууну өз **жашоосунун максаты** катары түшүнгөндө ал өз **парзын** (коом алдындагы моралдык) милдеттенмени аткарган болот.

Парзды аткаруу

- тышкы фактор болуп саналган **коомдук пикир** жана
- ички фактор болуп эсептелген **абий-**

ир тарабынан көзөмөлдөнөт.

Ошентип, **парз аткарууну** жекече контролдогон моралдык күч болуп **абийир** эсептелет.

Моралдык ишмердүүлүктө адам эркиндикке ээ – ал моралдык парздын талаптарын аткара да, аткарбай да кое алат. Адамдын ушундай **эркиндиги**, анын жакшылык менен жамандыкты **эркин тандап алууга** болгон жөндөмү **моралдык тандоо** деп аталат. Иш жүзүндө **моралдык тандоо** – өтө татаал иш. Мисалы, өз үй-бүлөң карызга белчесинен батып, балдарың ачка олтурса, башка муктаж адамдарга соопчулук ишин кылып, кайрымдуулук көрсөтүү – татаал маселе.

Бири-бирине карама-каршы келген **парздар** да, өз кезегинде, **моралдык тандоону** бир кыйла татаалдаштырып жиберет. Айтсак, дарыгер илдеттүүнүн чириген бутун кесип салып, анын өмүрүн сактап калса да, жашоосун буту жок уланта турган адамды дарт менен илдеттин кесепеттеринен толук куткара албайт.

Моралдык тандоонун натыйжалары үчүн адам төмөнкү күчтөрдүн алдында жооп берет:

- Жараткан менен Улуу Күчтөрдүн алдында,
- коомдун алдында жана
- өз абийиринин алдында.

Адам менен **коом** коомдук турмуштун экономикалык, саясый, руханий ж.б. бардык тармактарын **моралдык баалоо**, ошондой эле экономикалык, саясый, диний, илимий, эстетикалык жана башка максаттарга **моралдык негиздеме** берүү жөндөмдүүлүктөрүнө ээ болгондуктан, **мораль** коомдук турмуштун баардык чөйрөлөрүндө кездешет.

Жашоо-тиричиликте адамдан коомго кызмат кылууну талап кылган **жүрүм-турум нормалары** менен **эрежелери** иштейт. Алардын пайда болушу адамдардын биргелешкен, коллективдүү жашоо-тиричилигинин **объективдүү зарылдыгы** менен шартталган. Ошентип, **адамдардын жашоо ыкмасы** милдеттүү түрдө алардын **би-**

ри-бирине болгон муктаждыгын жаратат.

Коомдо **мораль** төмөнкүдөй үч түзүмдүк (структуралык) элементтен куралат:

- моралдык ишмердик,
- адеп-ахлактык мамилелер,
- моралдык аң-сезим.

Моралдык аң-сезимде коом тарабынан дал ушул тарыхый момент үчүн **оптималдуу** деп табылган **адамдын жүрүм-турумунун** кандайдыр бир **стереотиптери, шаблондору, алгоритмдери** чагылдырылат. «**Моралдын кереги эмне?**» деген суроого, жалпы жонунан, коомдо туруктуу биримдик менен ынтымак орногондо гана жеке адамдын жыргал жашоосу менен кызыкчылыктары кепилдикке алынат деп интерпретациялаган факт так кесе жооп бере алат.

Ошентип, **моралды** адамдардын **коллективдүү эркинин** көрүнүшү катары кабылдоого болот. Анткени, **талаптардын, баалоолордун, эрежелердин системасы** аркылуу **мораль** адамдардын **жеке кызыкчылыктары** менен жалпы эле **коомдук кызыкчылыктарды** өз ара макулдатууга аракет кылат.

Илим, искусство, дин сыяктуу коомдун руханий жашоосундагы башка тармактардан айырмаланып, **мораль** уюмдашкан ишмердик чөйрөсү болуп саналбайт. Жөнөкөйлөштүрүп айтканда, коомдо **моралдын жашоосу** менен **өнүгүшүн** камсыз кылган бир да **мекеме** жок. Ошол себептен, илимди, динди башкаргандай, **моралдын өнүгүшүн башкаруу** эч мүмкүн эмес.

Эгер биз илимдин, искусствонун өнүгүшүнө **белгилүү бир каражаттарды салым** кылсак, анда бир нече убакыттан соң ошол **салымдын натыйжаларын** күтө алабыз. Бирок, **мораль** менен мындай көндүм

иш алып баруу оңой эмес. **Мораль** баарын кучагына ала алат, ошол эле учурда, аны кармап көрүү мүмкүн эмес.

Моралдык талаптар менен **баалоолор** адамдын жашоосу менен ишмердигинин баардык чөйрөлөрүндө кездеше алат. **Көпчүлүк моралдык талаптар:**

- дал ушундай кылсаң ийгилик менен бакытка жетесиң деген сыяктуу **тышкы максаттарга** эмес,

- дал ушундай кылуу сенин парзың деген талапка окшогон **моралдык парзга** таянат да, өз маңызы боюнча кетенчиктөөсүз жана милдеттүү түрдө аткарыла турган **императивдин** формасына ээ болот.

Моралдык эрежелерди кынтыксыз аткаруу дайым эле **жашоодогу ийгиликке** алып келбесе да, **мораль** ар дайым бул эрежелерди кыйшаюсуз аткарууну талап кылууну уланта берээрин адамдар эчак эле түшүнүшкөн. Бул феноменди төмөнкүчө түшүндүрүүгө болот: тигил же бул моралдык эрежени **жалпы коомдун масштабында** аткарганда гана ал эреже **өз маңызына** толук ээ болуп, **коомдук зарылдыкка** толук кандуу жооп бере алат.

Моралдын аныктамасынан **этиканын** башка илимдерден айырмаланган төмөнкүдөй маанилүү артыкчылыгын көрүүгө болот:

- эгер **башка илимдер** реалдуулукта эмне жашаарына кызыкса, **этика** эмне болуу керек экенине кызыгат,

- **көпчүлүк илимдер фактыларды сүрөттөшөт.** Мисалы, «суу 100 градус Цельсияда кайнайт». Ал эми **этика** жүрүм-турум нормаларын берет же жосунду баалайт. Мисалы, «сен берген убаданды аткарууга тиийишиң» же «досуңа чыккынчылык кылуу – бул жаман сапат».

Адабияттар:

1. Культурология. История мировой культуры / Под редакцией профессора А. Н. Марковой. – М.: «Культура и спорт», Издательское объединение «ЮНИТИ», 1998. – С. 15.
2. Добро и зло // Большой энциклопедический словарь
3. <https://ru.wikipedia.org/wiki/мораль>
4. <https://ru.wikipedia.org/wiki/мораль>